

РОЗКОПКИ ЗАМКОВОЇ ЦЕРКВИ УЖГОРОДА

У зв'язку з великими реставраційними роботами, які проводилися в Ужгородському замку в 70–80-х роках минулого століття, здійснено і дослідження окремих об'єктів, що колись існували на його подвір'ї. Розкопки проводила Закарпатська археологічна експедиція під керівництвом С. Пеняка. Розвідкові роботи на подвір'ї замку розпочалися в 1978 р., коли було відкрито п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Невеликі розкопки проводилися в 1981–1983, 1985, 1987 роках. Тоді було розчищено від завалів прямокутний неф, секрестію, поховальну споруду – крипту.

Писемні згадки до певної міри дозволяють відтворити історію замкової церкви. Вперше відомості про неї знаходимо під 1010 р. Тоді угорський король Стефан (Іштван I) (1000–1038) провів в країні адміністративну реформу, в тому числі і Закарпатті, поділивши її на комітати (адміністративні одиниці) [Hóman, Szekfű, 1939, s. 362]. В краї було утворено три комітати: Ужанський, Угочанський, Мараморощський. На чолі комітатів король призначав іспанів, які зосереджували в своїх руках адміністративну і військову владу. У столицях комітатів створювалися єпископства. За даними писемних джерел єпископство Ужанського комітату розташовувалось в Ужгороді. Вірогідно, головний храм єпископа знаходився десь біля “старого замку”. До нього, згідно королівського указу, було приписано 10 сіл, які мали сплачувати десятину [Сова, 1937, с. 34]. Після татарської навали, в 1248 р. король Бейла IV в Ужгороді розпочав будівництво “нового” кам'яного замку. Як свідчать джерела, на той час храм уже стояв.

В грамоті Егерського архієпископа під 1252 р. у замковому храмі названий архидиакон Маршулф. В подальшому, писемні джерела не раз згадують про замкову церкву і її настоятелів. Наприклад, “в 1284 р. настоятель храму Іштван і комендант замку Мінх сприяли продажі села Тибава Ужгородського комітату” [Meszaros, 1861, s. 78–79]. Втретє настоятель замкової церкви згадується в 1332–1337 роках у зв'язку із збиранням десятини папськими легатами із приходів Ужанського комітату. При першому зборі, коли, вірогідно, приход був багатим, настоятель Міхаль заплатив 20 грошей, при другому – 4, при третьому тільки 2 гроші [Szova–Gmitrov, 1943, s. 69]. Під 1400 р. є відомості про те, що біля замкового храму існувала школа [Петров, 1930, с. 86]. Це, між іншим, перші дані про наявність школи в Ужгороді.

Більше матеріалів про замкову церкву містять документи періоду так званих “релігійних війн” XVI–XVII ст. Володар міста і замку Гашпар Другет, ставши прихильником реформатської (кальвіністської) релігії, розпочав переслідування католиків, насаджуючи принцип “Cuius regio, eius religio” (“Чия влада, того і релігія”). В 1556 р. із замкового храму вигнали католицького пастора, а його місце зайняв реформатський пресвітер [Севлюшський, 1941–1942, с. 6–8]. В 1613 р. Дьєрдь Другет повернувся в лоно католицької церкви, передавши замкову церкву католикам.

В 1646 р. в церкві відбулася подія історичної ваги – прийнято Ужгородську церковну унію, яка знаменувала собою утворення на Закарпатті греко-католицької (уніатської) церкви. Під час облоги замку військами трансільванського воєводи І. Текелі в 1692 р. церква була поруйнована. Новий власник замку, граф Міклош Берчені за участі французького інженера Ле Маїре відбудував її згідно вимог часу, надавши ренесансно-барочного стилю [Szova–Gmitrov, 1942, s. 321–322].

В 1728 р. в результаті великої пожежі замок і церква зазнали великих руйнувань. Отримавши замок у довічне володіння, граф Ференц Дьюлаї протягом 1735–1740 років відбудував його, однак не зумів відновити церкву. У період 1740–1746 років новий власник замку – австрійська казна – перебудувала і пристосувала його під військові казарми [Szova–

Gmitrov, 1943a, s. 26]. Що стосується церкви, то вона була розібрана і засипана. За ініціативою ужгородської римо-католицької общини і з дозволу егерського архієпископа в 1762 р. розпочинаються роботи по відкриттю криптових поховань. Передбачалось, що виявлені там цінності будуть використані для побудови римо-католицького костелу в Ужгороді. На жаль, поховання були пограбовані австрійськими солдатами. Тільки в крипті, де був похований граф Балінт Другет (Гуменянський), знайдено золотий перстень.

В 1775 р. австрійська імператриця Марія Терезія подарувала Ужгородський замок Мукачівській уніатській єпархії [Сова, 1937, с. 72]. Нові господарі, намагаючись пристосувати приміщення під навчальний корпус духовної семінарії, знесли всі інші споруди і, зокрема,

замкову церкву. Будівельні залишки останньої були використані для засипки внутрішнього рову і перепланування двору. У дворі замку посаджено парк, внаслідок чого утворився власний культурний шар (гумус), який повністю перекрив залишки засипаних споруд. Над стінами і фундаментом його товщина досягала від 0,2 до 0,4 см.

Розкопки для виявлення місцезнаходження церкви розпочалися в липні 1978 р. Тоді пошуковими роботами натрапили на фундаменти і стіни у північно-західній частині храму. Було здійснено розчистку стін по периметру, розкрито фундаменти чотиригранної апсиди з п'ятьма контрфорсами (рис. 1). В 1981 р. продовжено роботу по розчистці стін і фундаментів по периметру споруди. Розкрито західну стінку, що представляла собою зовнішню стіну секрестії і нефу довжиною 30 м. Для зручності в роботі приміщення, які розкривалися в ході розчистки, отримали шифрову нумерацію: приміщення "А" – апсида, "Б" – секрестія, "В" – неф, "Г" – поховальна крипта (рис. 1).

В 1981 р. від завалів розчищено приміщення "Б" – секрестію. Воно мало прямокутну в плані форму розмірами

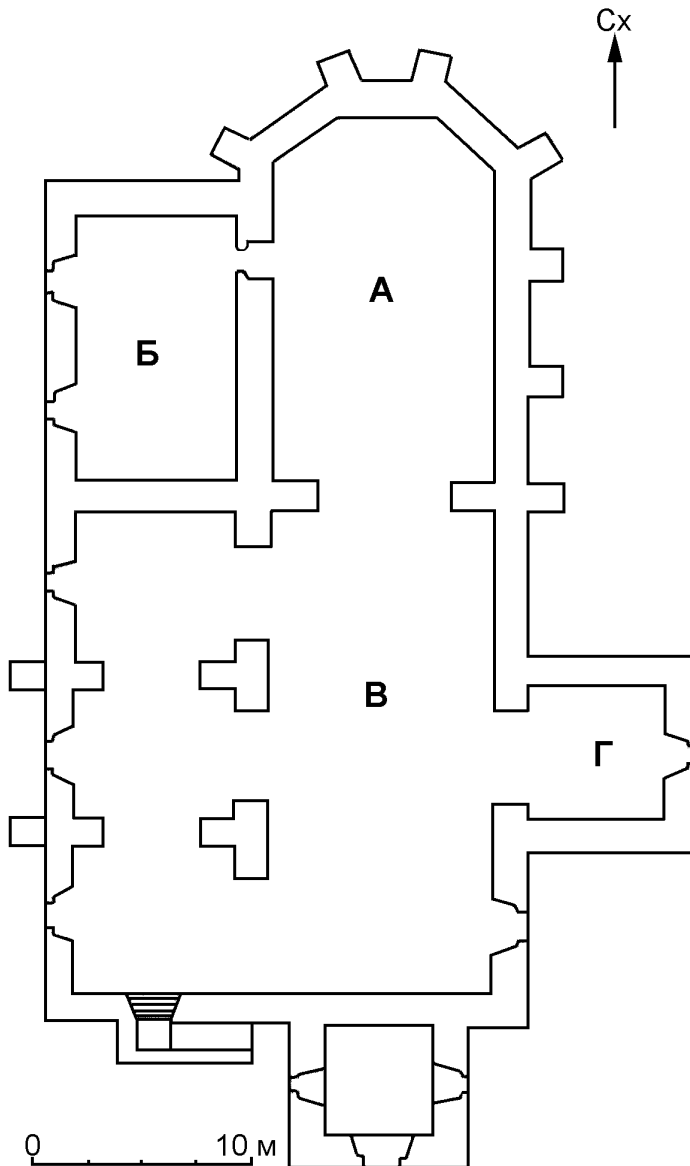

Рис. 1. План замкової церкви в Ужгороді
Fig. 1. Plan of castle church in Uzhgorod

5,6×9,5 м. Стінки над долівкою піднімалися на висоту 1,2 м. Остання викладена із цегли і лежала на 0,3 м вище долівки апсиди. Із секрестії в апсиду вели двері, проїом яких мав 1,3 м. Товщина стінок секрестії неоднакова і коливалася від 1,1 до 1,3 м. Стінки споруджено із каменю, але зустрічалися місця, де камінь чергувався з цеглою. Встановлено, що секрестія до

нефа була прибудована пізніше. Про це свідчить, зокрема, той факт, що зовнішня стінка нефу з різьбленим карнизом стала внутрішньою південною стінкою секрестії.

В 1983 р. велися роботи по розчистці приміщення “Г” – поховальної крипти. Приміщення розташовано із східного боку нефу. Його розміри 5×5 м, висота 2,9 м. Вдалося встановити, що саме приміщення складалося із двох ярусів. Перший мав куполоподібне склепіння, дощату горизонтальну долівку. Другий ярус служив власне за поховальну камеру крипти. Склепіння останньої споруджено із цегли і оштукатурене цем’яною. Під важкістю завалів склепіння впало на долівку. В ході розкопок розчищено приміщення верхнього ярусу і вибрано частину завалів крипти.

В 1985 р. продовжено розчистку завалів апсиди. Приміщення “А” – це прямокутна споруда, яка у східній частині завершується чотиригранною стіною. Апсида від нефу відділена двома стінками довжиною 1,5 м. Долівка апсиди знаходилася на 0,10–0,15 м вище долівки нефу. На основі давніх креслень встановлено, що приміщення апсиди мало п’ять вікон, які розташовувалися поміж контфорсами. Розміри апсиди: довжина 13 м, ширина 8 м, долівка викладена цеглою. Заповнення апсиди, нефу, секрестії, крипти складалося із суміші штукатурки, каменів, уламків цегли, різьблених кам’яних деталей, кованих цвяхів, кераміки, інших побутових речей. Найбільшу кількість знахідок склали кам’яні різьблені деталі від склепіння, віконних і дверних обрамлень, стовпів, цоколів тощо.

В 1987 р. під час розчистки підлоги в камерах А і Б зафіксовано виходи культурного шару у вигляді скупчення кераміки, деревного вугілля, що мали виразні гальштатські ознаки. Ще у 50-х роках ХХ ст. сліди гальштатського поселення на території Ужгородського замку засвідчив К. Бернякович [Бернякович, 1955, с. 171–186]. Виявлені під будівлею церкви залишки об’єктів гальштатського часу носили фрагментарний і тому недіагностичний характер. Зафіксовано два місця виходу культурного шару на глибині 1,7 м від рівня сучасної поверхні, розміри яких 1,2×0,9 м і 0,7×0,8 м. Знахідки, переважно кераміка, містилися в чорноземному шарі товщиною 0,2 м.

За функціональним призначенням кераміка поділяється на кухонну і столову. Посуд кухонного призначення представлений горщиками тюльпаноподібної форми з прямими або злегка розхиленими вінцями, підкресленою шийкою та ледь опуклободим тулубом (рис. 2, 13–15) і горщиками банкоподібної форми. Ця кераміка, як правило, не орнаментована, іноді під вінчиком зустрічаються одинарні або подвійні гудзикоподібні потовщення. Поверхня посуду коричневого кольору з відтінками. В домішку тіста шамот і дрібно товчені камені. За фактурою черепка кераміку кухонного призначення можна розділити на дві групи. До першої відноситься посуд, поверхня якого заглажена оберемком трави. Сліди загладження чітко виступають на поверхні черепка. До другої групи слід віднести кераміку, поверхня якої заглажена рідкою глиною.

Значно різноманітніший посуд столового призначення: корчаги, миски, черпаки. Значну частину від загальної кількості столової кераміки становить чорнолощений посуд. Лощення високого гатунку. Найбільш ранніми вважаються корчаги типу Гава, представлені фрагментами вінець, прикрашених канелюрним орнаментом (рис. 2, 7). Певний інтерес викликає чорнолощена біконічна корчага з розхиленими вінцями, прикрашена канелюрами, від яких спускаються врізні лінії, що утворюють трикутники, між якими нанесено вдавлення (рис. 2, 1). Як відомо, врізний геометричний орнамент характерний для гальштатської культури Центральної Європи. Він використовувався чорноліським населенням, а також племенами молдавської групи фракійського гальштату. Врізна орнаментация у вигляді трикутників на поверхні чорнолощених корчаг на закарпатських пам’ятках зустрічається доволі рідко. Найближча аналогія корчазі – урна з курганного поховання на горі Жорнина біля Мукачеве, яка відноситься до куштановицької групи пам’яток [Пастор, 1945, с. 1–5; Попович, 2006, с. 144]. У гальштатських комплексах Західної Словаччини ця композиція зустрічається в комплексах VII–VI ст. до н.е. [Dušek, 1962, s. 610–625]. Багаточисленну групу столового посуду складають миски, які мають нахилені заокруглені або косозрізані вінця (рис. 2, 4, 10–11), краї яких оздоблені витим орнаментом. До керамічного комплексу Замкової гори входять і черпаки з

есоподібним профілем бочка та високо піднятою ручкою (рис. 2, 6–6a). Враховуючи наявність чорнолощеного посуду з врізним орнаментом у вигляді трикутників та черпаків з високо піднятою ручкою описаний комплекс із Замкової гори слід віднести до пам'яток передкуштановицького горизонту в межах кінця VIII–VII ст. до н.е. Кераміка ранньозалізного віку, виявлена в різних місцях Замкової гори, свідчить про заселення даної місцевості ще з глибокої давнини. Вірогідно, на Замковій горі розташовувалось одне із городищ фракійського гальштату (XI–VIII ст. до н.е.).

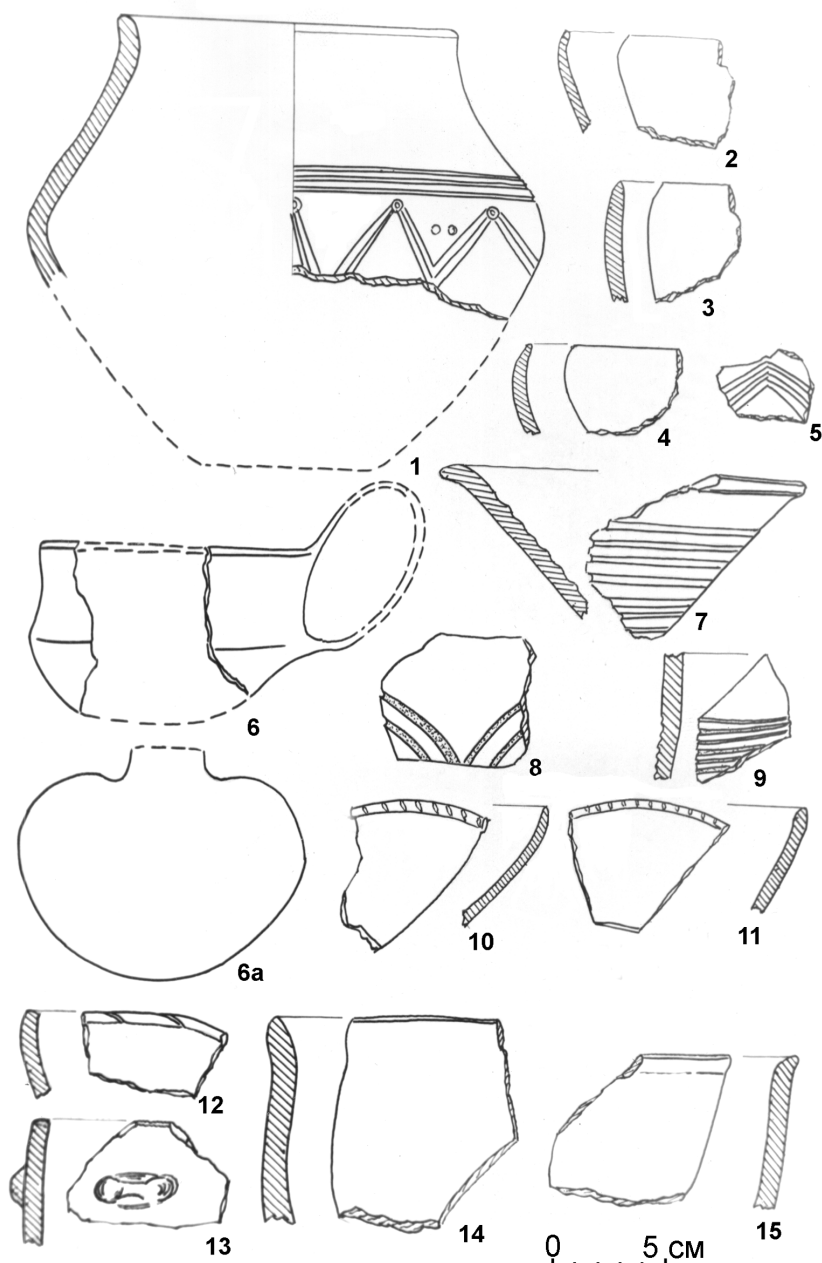

Рис. 2. Керамічний матеріал з розкопок замкової церкви в Ужгороді

Fig. 2. Ceramic material from excavations of castle church in Uzhgorod

Як відомо, притаманними фракійському гальштату старожитностями була поява укріплених поселень-городищ. Однозначної відповіді на причини їх появи в археологічній науці не існує. Частина вчених вважає, що в основі цього лежали суспільні відносини (виробництво додаткового продукту, майнова нерівність, поява класів і формування державності), інші – посиленням ворожості окремих племен. Яку б точку зору ми не

підтримали, фактом залишається те, що Замкова гора в Ужгороді була місцем розташування фракійського городища. Підтвердженням цьому є знахідки кераміки фракійського гальштату в різних місцях Замкової гори.

Безпосередньо у стін церкви зафіксовано кілька фрагментів кераміки, з яких дамо опис двох фрагментів. Перший походить від чорнолискованої амфори, а саме від її бічної частини на переломі (рис. 3, 1).

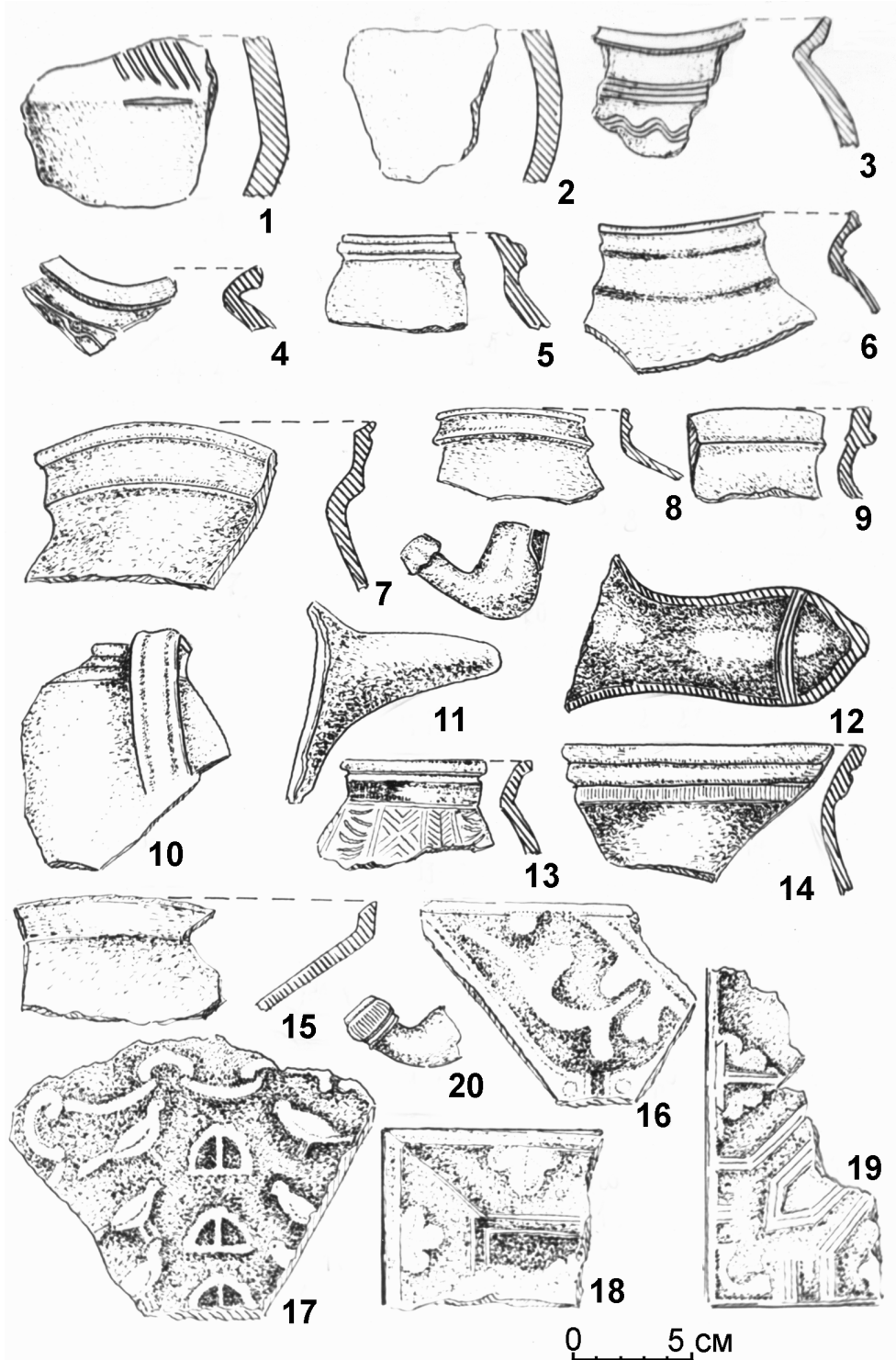

Рис. 3. Керамічний матеріал та фрагменти кахлів з розкопок замкової церкви в Ужгороді
Fig. 3. Ceramic material and fragments of tiles from excavations of castle church in Uzhgorod

На фрагменті помітні залишки врізного орнаменту у вигляді скосях ліній. Поверхня черепка ззовні чорнолискована, зсередини – охристого кольору. Товщина стінок 10 мм. Другий фрагмент відрізняється від першого тим, що чорнолискована поверхня знаходиться не ззовні а зсередини (рис. 3, 2).

Наступний культурно-хронологічний горизонт, що був засвідчений біля стін церкви – це горизонт давньоруського часу (IX–XI ст.). Він значно порушений, але трапляються на Замковій горі і окремі знахідки. Ще в 1950 р., під час спорудження каналізаційної системи, в центральному дворіку замку знайдено уламки кераміки, залізоплавильний горн, які належали до горизонту давньоруського часу. Такі знахідки виявлено в 1967–1969 роках під час земляних робіт по будівництву музею народної архітектури і побуту.

Поодинокі знахідки давньоруської кераміки траплялися і під час розчистки кам'яних стін церкви. Уламок від вінчика посудини (рис. 3, 3) виготовлено на гончарському крузі. Під вінчиком і на плечиках – орнамент із горизонтальних і хвилястих ліній, в тісті домішки дрібнозернистого піску. Подібний за гатунком і фрагмент від гончарного горщика з карнезеподібним вінчиком (рис. 3, 4). На плечиках візерунок із горизонтальних і хвилястих ліній. Дещо відрізняється за зовнішнім виглядом фрагмент, що, вірогідно, походить від глечика (рис. 3, 5). Він має заглажену поверхню, потовщений фігурний вінчик.

Середньовічний горизонт (XIV–XVIII ст.) представлений фрагментами гончарної кераміки, зразками кахлів, уламками від скляних виробів, керамічними люльками, залізними кованими цвяхами та іншими недіагностованими виробами. Кераміка цього горизонту виготовлена у ремісничих майстернях із спеціальної гончарської глини, поверхня рожевого кольору, товщина стінок коливається від 3 до 7 мм. Вона в основному походить від чотирьох видів посуду: горщиків, мисок, глечиків, сковорідок. Значна частина кераміки як із зовнішньої, так і внутрішньої сторони покрита поливою зеленого і коричневого кольору.

Частина посуду орнаментована. Так, наприклад, фрагмент від горщика (рис. 3, 10) прикрашений червоними горизонтальними лініями, широкими стрічками, що входять в геометричну композицію. Уламки від поливних глечиків (рис. 3, 13–14) орнаментовані під вінчиком геометричним ялинковим візерунком і вертикальними нарізками. Зустрічаються глечики, поверхня яких прикрашена лощеним темно-сірим орнаментом.

Сковорідки представлені двома ручками: суцільноглиняною (рис. 3, 11) і пустотілою (рис. 3, 12). Вони, як правило, не покривалися ні поливою, ні лощенням. Фрагмент від тарілки (рис. 3, 15) має короткий, майже прямий вінчик. Внутрішня поверхня покрита зеленою поливою, зовнішня має природний колір випалу.

Значну кількість знахідок із заповнення споруд храму становили фрагменти кахлю, розміри якого в більшості своїй складали 19×19 см. За характером поверхні кахельні плитки поділяються на дві групи: покриті поливою і без поливи. Виділяються такі орнаментальні мотиви: по-перше, композиції із стрічок, пташок, віконць, де переважаючим фоном є світло-зелений колір. На такому фоні голуби коричневого, стрічки і віконця – жовтого кольору (рис. 3, 17); по-друге, композиції із стилізованого рослинного і геометричного візерунку. На чорній і зеленій основі виступають білі, жовті і зелені фігури (рис. 3, 16); по-третє, одноколірний (темно-зелений) кахель, в основу орнаментальних композицій якого покладено рослинний і геометричний візерунок (рис. 3, 18); по-четверте, двоколірний поливний кахель із нанесенням геометричного і рослинного орнаменту. Основа – голубого кольору, геометричні візерунки – кольору морської зелені (рис. 3, 19).

Серед неполивної кахельної плитки вирізняються кахельні деталі від стінок (рис. 4, 1), орнаментальних карнизів і фриза (рис. 4, 3–4), що завершував піч. Чи всі три деталі походять від однієї печі, судити досить важко, бо за характером візерунку вони відрізняються між собою.

Нижче коротко зупинимось на етапах виготовлення і основних мотивах орнаменту неполивних кахлів. Цей процес прослідковано при вивченні самих виробів. Процес виготовлення кахельних плиток відбувався у декілька етапів. Перший включав дії по розкатці тіста товщиною 7–8 мм. Розкатане тісто вдавлювалось у форму з негативним візерунком, після чого отримували плитку з позитивним орнаментом. До другого етапу належав процес

доліплювання бортиків (рис. 4, 1), виготовлених ручним способом. Бортики, в залежності від призначення, мали різну величину: від 5 до 7,5 см довжини, від 5 до 7 мм товщини. Вірогідно, кахельна пічка споруджувалась з плиток однотипної орієнтації. Така думка ґрунтується на різних розмірах бортиків і, зрозуміло, плиток.

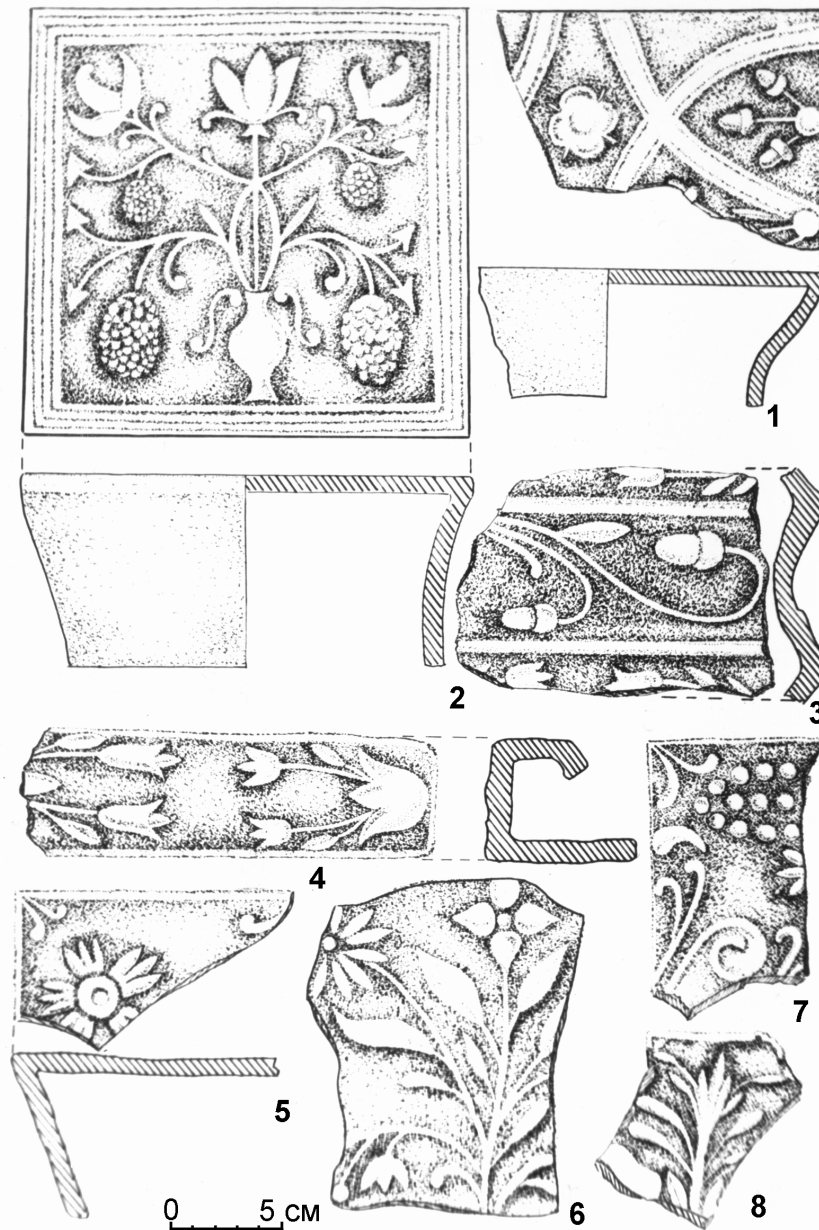

Рис. 4. Фрагменти кахлів з розкопок замкової церкви в Ужгороді
Fig. 4. Fragments of tiles from excavations of castle church in Uzhgorod

Якщо не враховувати орнаmentaцію карнизних і фризних деталей, то можна стверджувати, що в заповненні храму виявлено шість мотивів орнаmentaції кахельних плиток неполивного гатунку. До першого належали кахельні плитки, прикрашені рослинним орнаментом. В основі композиції – стилізовані квіти і плоди, що знаходяться у вазі. Добре вирізняються тюльпани і грона винограду (рис. 4, 1).

Другий мотив, представлений на кахельних плитках, складений із рельєфних стрічок у вигляді букви “X”, квітів і дубових жолудів. До речі, “жолудевий” мотив був поширений в північно-східній Угорщині і в низинних районах Закарпаття. В XVI–XVII ст. дубові ліси

займали великі площі закарпатської низовини. Сюди кожної осені приганяли на “жолудування” тисячі свиней, що належали феодальній верхівці. Цей “жолудевий” мотив і сьогодні побутує серед угорського населення Закарпаття, ним вишиваються рушники, покривала, фіранки (рис. 4, 2–3). Про третій мотив можна судити на основі невеликого фрагменту від кахельної плитки. В основу його орнаментативної покладено квітучий соняшник, центр якого обрамляють по три з’єднаних між собою пелюстки. Очевидно, в цей мотив входять також стилізовані листки (рис. 4, 4).

Про наступний мотив можемо судити на основі фрагменту від центральної частини кахельної плитки. В його основі чистий рослинний орнамент, що включає в себе ромашку, тюльпан і, вірогідно, розу (рис. 4, 6). Ще один мотив представляє фрагмент кахлі, на зображенні якого грона винограду, квітка, стилізовані стебла і листя (рис. 4, 7). Фрагмент, який репрезентує ще один мотив, зовсім невеликий, щоб по ньому з достовірністю відтворити характерні особливості візерунку. Виходячи із збереженої частини, можна стверджувати, що в його основі лежав рослинний орнамент, де головне навантаження припадає на стилізовані стебла і листя.

Простий, але оригінальний мотив, складений із жолудів і тюльпанів, прикрашає карнизну частину кахельної плитки. Її виготовлення вимагало наявності спеціальної форми. Остання заповнювалася глиняним тістом товщиною 1–1,3 см (рис. 4, 3).

Вершину пічки завершував фриз, який, маючи спеціальне за конструкцією призначення, відрізнявся від кахельних плиток. Його розміри: ширина – 5,5 см, довжина – 19 см (рис. 4, 4). Він орнаментований чотирма тюльпанами, що були рельєфно розташовані один навпроти другого (рис. 4, 4).

Заслужують на увагу скляні вироби, виявлені під час розкопок. Фрагменти скла, ймовірно, походять від вітражів або вікон. Скло низької якості, товщиною 2–3 мм, зеленувато-димчастого кольору, заледве прозоре. Думається, що з такого скла виготовляли чашки, кубки, пляшки. В заповненні зафіксовано і залізні речі. Однак багато з них від сильної корозії втратили свою форму. Серед них ковані цвяхи різних розмірів і форм, бляшки, трубки, ковані деталі дверей і вікон тощо. В цілому речові знахідки не відзначаються численністю і різноманітністю. Причину цього слід вбачати в тому, що під час засипки всі цінні речі вилучалися.

Значно більше збереглося кам’яних різьблених деталей. Серед них квадри розміром 0,5×0,47×0,3 м, нервюри довжиною 0,77 м (в розрізі 0,26×0,15 м), трьох- і чотирьохраменні “замкові хрестовини”. Одна із хрестовин на зворотньому боці мала знак у вигляді латинської букви “W”, вписаної в круг. Такі знаки на архітектурних пам’ятках Західної Європи зустрічаються на ранніх готичних спорудах. “Замкові хрестовини” мали різні за розмірами рамена, які коливалися в межах від 14 до 16 см. Зустрічалися й інші архітектурні деталі, правда, в одному-двох екземплярах, а саме: вимперги, пальмети, сандрики, частини порталу. Вони свідчать про те, що замкова церква належала до готичних однефних споруд, багато оздоблених різьбленими кам’яними деталями.

На основі тих знахідок, які є в нашому розпорядженні, можемо стверджувати, що храм споруджувався десь наприкінці XII – на початку XIII ст. За своє існування замкова церква, принаймні, три рази перебудовувалася. Останній перебудові вона піддавалася в кінці XVII ст., коли отримала вигляд споруди барочного стилю.

ЛІТЕРАТУРА

Бернякович К.В.

- 1955 Исследование поселений эпохи раннего железа в Ужгороде // Наукові записки Ужгородського університету. – Т. XIII. – С. 171–186.

Пастор Я.

- 1945 Отчёт о раскопках близ Мукачева в 1945 году // Архів ІА НАН України. – 1945/46. – С. 1–5.

Петров А.

- 1930 Древнейшие грамоты по истории карпато-русской церкви и иерархии 1391–1498 гг. – Прага. – 214 с.

Попович І.

- 2006 Закарпаття за доби раннього заліза. – Краків–Львів. – 183 с.

Севлюшский А.

- 1941–1942 Изъ исторіѣ унгарского замку // Руська молодежь. – № 3. – С. 6–8.

Сова П.

- 1937 Прошлое Ужгорода. – Ужгород. – 312 с.

Hóman B., Szekfű G.

- 1938 Magyar történet. – Budapest. – I kötet. – 654 s.

Dušek M.

- 1962 Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej // Archeologicke rozhledy. – Ročník XIX. – 5. – S. 610–625.

Meszaros K.

- 1861 Ungvárváros története. – Pest. – 212 s.

Szova-Gmitrov P.

- 1942 Ungvár őskora // Зоря (Hajnal). – Рочник II. – Ч. 3–4. – С. 304–335.

- 1943 Ungvár őskora. – Ungvár. – 60 s.

- 1943a Ungvár múltja (Минулость города Унгвара) // Зоря. – Рочник III. – Ч. 1–4. – С. 51–118.

Pavlo PENYAK

EXCAVATIONS OF THE CASTLE CHURCH IN UZHGOROD

The article deals with the results of excavations of the castle church, which were carried out in Uzhgorod castle in 70–80 years of the XX century. Some finds have confirmed that the church was erected towards the end of the XII century – the beginning of the XIII century. It was a fine samples of Gothic construction decorated with carving stone details. Towards the end of the XVII century the church had the appearance in baroque edifice.